

İslam Felsefesinde Düşünce Deneyleri: İbn Sînâ'nın Uçan Adamı ve Vehm Yetisi

Thought Experiments in Islamic Philosophy: Ibn Sina's Flying Man and the Estimative Faculty

ASLI ÜNER KAYA

Gümüşhane University

Received: 06.08.2025 | Accepted: 10.03.2026

Abstract: The nature and function of thought experiments, which have become an important part of philosophical and scientific discourse, are among the topics that have been researched with great interest not only by philosophers but also by historians of science, cognitive scientists and psychologists in recent years. Thought experiments, which we can trace back to the Pre-Socratics, are frequently encountered in the Middle Ages, especially in fields such as theology and natural philosophy. Imaginary scenarios designed by important figures in the Islamic world such as Ibn Sina, Ibn al-Haytham and Ghazali provide important information about the way thought experiments were used in the period. Ibn Sina was the first philosopher to try to explain the psychological basis of thought experiments. The fundamental question he focuses on is: What is the source of the premises used in thought experiments? According to Ibn Sina, the source of thought experiments is wahm, an internal, sensory faculty that has no exact English equivalent but is usually translated as estimative faculty. My aim in this article is to focus on the faculty of illusion that Ibn Sina introduced while creating the psychological infrastructure of thought experiments and to reveal the role that this faculty plays in the formation of thought experiments.

Keywords: Thought experiments, Islamic philosophy, Ibn Sina, estimative faculty, the flying man.

Giriş

Düşünce deneyleri, insan aklının soyutlama ve imgeleme kapasitesine dayanan özgün bir yöntem olarak, felsefe ve bilim tarihinde merkezi bir rol oynar. Düşünce deneyleri sayesinde deneyimle sınanması güç, hatta kimi zaman imkânsız olan durumların zihinsel tasarımlarını kurarak, teorilerin tutarlılığını sınamak, kavramların sınırlarını genişletmek ve yeni bakış açıları geliştirmek mümkün hâle gelir. Platon'un mağara alegorisinden Schrödinger'in kedisine kadar uzanan bu yöntem hem felsefi sorgulamanın hem de bilimsel yaratıcılığın temel araçlarından biri olmayı sürdürmektedir.

Orta çağda teoloji ve doğa felsefesi gibi alanlarda düşünce deneylerine, ilk çağda nazaran, daha sık rastlanmaktadır. İslam felsefesinde İbn Sînâ, İbnü'l Heysem ve Gazzâlî gibi şahsiyetler kendi görüşlerini desteklemek adına düşünce deneylerine başvuran isimlerin başında gelir. Gazzâlî *Filozofların Tutarsızlığı* isimli eserinde sebep-sonuç arasında olduğu iddia edilen zorunluluğa karşı çıkmış ve insanların cüzi iradeye sahip olduğunu göstermek adına bir düşünce deneyi tasarlamıştır. İbnü'l Heysem'in optik alanında bazı deneyleri mümkün kılmak adına büyük bir titizlikle tasarladığı cihazlar bir tür idealizasyon olarak kabul edilmektedir. İbn Sînâ *Fizik* adlı eserinde boşluğun imkansızlığını göstermek için bir dizi kurgusal senaryo tasarlamıştır. İslam dünyasının belki de en iyi bilinen örneği yine İbn Sînâ tarafından tasarlanan Uçan Adam düşünce deneyidir. İbn Sînâ, çağdaş zihin felsefesini de önemli olan oranda etkileyen bu kurgusal senaryo ile nefsin bedenden ayrı bir gerçekliğinin bulunduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. İbn Sînâ'nın önemi kurgusal bir senaryoyu ortaya çıkaran psikolojik süreçleri açıklamaya çalışmasında yatar. Düşünce deneylerinde kullanılan öncüllerin kaynağının ne olduğu üzerinde duran İbn Sînâ bu deneylerin hangi ruh yetisi tarafından üretildiğini ortaya çıkarmak ister. Ona göre bu öncüllerin kaynağı zekâ ve hayal gücü olamaz çünkü zekâ bunları ortaya çıkarmak için çok sınırlı hayal gücü de ziyadesiyle serbesttir.

İbn Sînâ'ya göre, düşünce deneylerinin kaynağı, tam bir İngilizce karşılığı bulunmayan ancak genellikle *tahmin yetisi* (*estimative faculty*) olarak çevrilen ve içsel, duyuşal bir yeti anlamına gelen *vehm*'dir. "Sözlükte 'kuruntu, zan, tahmin; içe doğan şey' anlamındaki vehm (çoğulu evham) bilgi değeri açısından 'iki önermeden tercihe uzak ve iki kanaatin daha zayıf olanı, gelecekle ilgili zan, tahmin ve hayal' manasında kullanılır." (Durusoy,

2012). Bu çerçevede doğruya daha yakın önermeleri nitelemek için zan kullanılırken daha uzak olanları nitelemek için ise vehm tercih edilir. İbn Sînâ vehm yetisini Aristoteles'in *phantasia* kavramının detaylandırılmasıyla ortaya çıkan iç duyulara dahil bir yeti olarak kabul eder. Vehm, ona göre, insanlarda hayal gücü ile akıl arasında bulunan bir aracıdır ve dünyevi ayrıntıların ele alınmasından sorumlu bir yetidir (Kukkonen, 2014, s. 447). Doğanın sınırlarını araştırırken vehm yetisine başvurmak, akıl ve hayal gücüne başvurmaktan daha doğru bir başlangıç noktasıdır.

1. Felsefe ve Bilimde Düşünce Deneyleri

Felsefi ve bilimsel söylemin önemli bir parçası haline gelen düşünce deneylerinin doğası ve işlevi son yıllarda yalnızca felsefecilerin değil bilim tarihçilerinin, bilişsel bilimcilerin ve psikologların da büyük bir ilgiyle araştırdıkları konuların başında gelir. Literatürde 'hayali deney', 'imgesel deney', ya da 'kurgusal deney' şeklinde ifade edilmiş olsa da son dönemde 'düşünce deneyi' terimi konuyla ilgili terminolojiye yerleşmiştir (Ateş, 2015, s. 126). Genellikle ampirik deneylerle kıyaslanarak ele alınan düşünce deneyleri 'zihinde tasarlanan bir deney türüdür'. Bilim ve felsefede kullanıldığı haliyle ise bir teoriyi desteklemek, iddiaları ya da hipotezleri test etmek, teorilerin çelişkili ya da istenmeyen yanlarını ortaya çıkarmak adına salt düşünce düzeyinde tasarlanan hayali senaryolardır. Genellikle bir başlangıcı, ortası ve sonucu bulunan bir anlatı formuna sahip olan düşünce deneylerini fantezi ve hayallerden ayıran şey yeni bir bilgi veya anlayış üretmeyi amaçlamasıdır (Stuart, 2023, s. 1644). İstenildiği zaman tekrar edilebilmeleri, kolay anlaşılmalrı ve ampirik deneylere nazaran daha yüksek bir ikna gücüne sahip olmaları düşünce deneylerinin cazibesini arttıran önemli unsurların başında gelir (Bağce, 2006, s. 830).

Biyoloji, ekonomi, tarih, matematik, felsefe ve fizik de dahil olmak üzere çok çeşitli disiplinlerde örneklerine sıkça rastladığımız düşünce deneyleri eğitim, kavramsal analiz, keşif, hipotez oluşturma, teori seçimi ve uygulaması gibi amaçlar için kullanılmaktadır (Brown & Fehige, 2023). Plutarkhos tarafından aktarılan *Theseus'un gemisi*, Platon'un Devlet diyalogunda geçen *Gyges'in yüzüğü*, İbn Sînâ'nın *uçan adamı*, Leibniz'in *değirmeni*, Galileo'nun *serbest düşme deneyi*, Newton'un *kovası*, Gettier'in örnek durumları, Turing tarafından tasarlanan *Turing testi*, Jackson'un *Mary'nin odası*, Putnam'ın *kavanozdaki beyinleri*, Searle'ün *Çinçe odası*, Einstein'ın *asansörü*,

Schrödinger'in *kedisi* ve daha niceleri göz önüne alındığında filozofların ve bilim insanlarının önemli iddialarını desteklemek adına düşünce deneylerine büyük ölçüde güvendiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Felsefede ampirik deney yapma imkânı çok azdır ve bu sebeple filozoflar kendi fikirlerini desteklemek adına düşünce deneylerine başvurmuşlardır (Frappier vd., 2013, s. 1). Örneğin Pre-Sokratikler düşünce deneylerini bilişsel bir prosedür olarak görmüş, büyük bir özveri ve çok yönlülükle de uygulamışlardır (Rescher, 2005, s. 2). Antik Yunan'da düşünce deneyine karşılık gelen bir terim bulunmasa da kullanıldığından şüphe yoktur ve tıpkı çağdaş filozoflarda olduğu gibi ilk çağ filozofları da düşünce deneylerini kendi teorilerini savunmak ya da rakip teorileri çürütmek amacıyla kullanmıştır (Ierodiakonou, 2018, s. 31). Orta çağda teoloji ve doğa felsefesi gibi alanlarda düşünce deneylerine, ilk çağa nazaran, daha sık rastlanmaktadır. İslam felsefesinin önemli şahsiyetlerinden biri olan İbn Sînâ'nın varsayımsal bir senaryoyu ortaya çıkaran psikolojik süreçleri tanımlamaya çalışan ilk filozof olduğu bilinmektedir (Kukkonen, 2014, s. 434). 17. yüzyılda yaşanan bilimsel devrim ile birlikte düşünce deneyleri bilimsel prosedürün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu çerçevede Galileo, Newton ve Leibniz gibi isimlerin başvurduğu varsayımsal senaryolar bilim tarihinin en çarpıcı örnekleri arasında yer alır. Günümüzde ise düşünce deneylerinin en çok kullanıldığı alanların başında kuantum mekaniği ile görelilik fiziği gelir. Bu alanlarda önemli başarılarla imza atan Einstein, Heisenberg ve Schrödinger gibi isimlerin bilim tarihindeki en etkili düşünce deneylerini tasarladıkları bilinmektedir.

Düşünce deneylerinin epistemik gücü, mantıksal özellikleri, içeriklerinin doğası ve uygulama alanları konusunda fikir birliği olduğunu söylemek güçtür. Bu güçlüğüün sebebi düşünce deneylerinin oluşumunda hayal gücü, idealizasyon, görselleştirme ve somutlaştırma gibi unsurların etkili olması ve bu unsurların rollerinin henüz tam manasıyla kesinleştirilememesidir. Söz konusu belirsizlik konuyla ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Örneğin Norton'a (2004) göre düşünce deneyleri bir tür argümandır. Bir düşünce deneyini değerlendirmek istediğimizde ilk olarak öncülleri açıkça ifade etmeli ardından bunların doğruluğuna ve argümanın geçerli olup olmadığına bakılmalıdır. Farklı bir görüş düşünce deneylerinin aslında zihinsel modeller olduğunu ileri sürer. Buna göre, zihnimizde modeller

oluşturur bu modelden yola çıkarak ulaştığımız sonuçları değerlendiririz (Mišćević, 1992; Nersessian, 1993). Kavramsal yapılara odaklanan diğer bir görüş ise düşünce deneylerinin herhangi bir konuyla ilgili kavramsal yapı-
mız veya paradigmamız hakkında bilgi verebileceğini, bunların daha önce fark edilmemiş yönlerini ortaya çıkarabileceğini ya da yeni bir kavramsal yapı oluşturmamıza yardımcı olabileceğini iddia eder (Gendler, 2000; Kuhn, 1977). Son olarak ise düşünce deneylerinin ampirik kanıtlara dayanmadığı ve doğa hakkında sahip olduğumuz apriori bilgiye sezgisel erişim sağladığı da iddia edilmektedir (Brown, 2005; Koyré, 1968).¹

Oldukça farklı şekillerde karşımıza çıkan düşünce deneylerinin ortak bir mantıksal yapıya sahip olup olmadığı da tartışma konusudur. Brown'a göre düşünce deneyleri en temelde yapıcı (*constructive*) ve yıkıcı (*destructive*) olmak üzere iki gruba ayrılabilir (Brown, 2005, s. 33). Yıkıcı düşünce deneyleri bir teoriye itiraz olarak ileri sürülür ve amaçları söz konusu teoriyle ilgili sorunları gözler önüne sererek teorinin genel çerçevesinde bulunan bir eksikliği vurgulamaktır (Brown, 2005, s. 34). Örneğin Schrödinger'in kedisi, kuantum mekaniğinin mantıksal olarak yanlış olduğunu göstermese de sezgilere aykırı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Benzer şekilde Galileo'nun düşen cisimler örneği de Aristoteles'in hareket teorisinin mantıksal olarak imkânsız olduğunu gözler önüne sermiştir ve bu sebeple her ikisi de yıkıcı düşünce deneylerine örnektir.

Yapıcı düşünce deneyleri herhangi bir teoriyi desteklemek için tasarlanan hayali senaryolardır. Yapıcı düşünce deneyleri de kendi içinde doğrudan (*direct*), varsayımsal (*conjectural*) ve aracı (*mediative*) olmak üzere üçe ayrılır. Her biri ilgili teoriyi desteklemek adına tasarlanmış olsa da aralarında önemli farklar bulunur. *Aracı* düşünce deneyleri, belirli ve iyi ifade edilmiş bir teoriden yola çıkarak sonuca ulaşmamızı kolaylaştıran bir yapıdadır. Bu türde, verili bir teoriden başlanır ve sonuca ulaşırken adeta bir ebe gibi hareket edilir. *Aracı* düşünce deneyleri teorinin sezgiye aykırı bir yönünü örneklendirerek teoriyi daha makul bir hale getirebilir, bir diyagram gibi işlev görerek biçimsel türetmeyi anlamamıza yardımcı olabilir veya biçimsel kanıt keşfetmede önemli bir rol oynayabilir (Brown, 2005, ss. 36-37). J. C. Maxwell tarafından termodinamik yasasının geçerliliğini

¹ Bu tanımların daha ayrıntılı anlatımları için *Thought Experiments in Philosophy, Science, and the Art* (2013) isimli kitabın giriş bölümü okunabilir.

sorgulamak amacıyla tasarlanan ve Maxwell'in cini (1876) olarak bilinen düşünce deneyi, teorinin bazı sonuçlarını daha makul bir hale getirmeye yardımcı olduğu için ve teoriyi kabul etmenin önündeki engelleri ortadan kaldırdığı için *aracı* düşünce deneylerine örnek gösterilir. Verili bir teoriden hareket etmeyen *varsayımsal* düşünce deneylerinin amacı ise herhangi bir fenomeni açıklamak amacıyla bir hipotez geliştirmektir. Bu tür düşünce deneylerine *varsayımsal* denmesinin sebebi bizi deneyimlenen olaylar için bir açıklama varsayımında bulunmaya yöneltmesidir (Brown, 2005, s. 40). Newton'un kovası olarak bilinen düşünce deneyi bu türe örnektir. *Doğrudan* düşünce deneyleri ise varsayımsal olaylar yerine sorunsuz olguları ele alırlar. Bu tür düşünce deneyleri verili ve iyi ifade edilmiş bir teoriden yola çıkmasalar da bir teoriyle sonlanırlar (Brown, 2005, s. 41). Galileo'nun serbest düşmesi ve Einstein'ın asansörü bu türe örnektir. Hem yapıcı hem de yıkıcı düşünce deneyleri sınıfına dahil edilebilen *Platonik* düşünce deneyleri ise bir teoriyi çürütürken aynı zamanda söz konusu olguyu açıklamak için yeni bir açıklama önerirler. Bu sebeple hem yıkıcı hem de yapıcı özellikleri bulunur. Örneğin Galileo'nun serbest düşme ile ilgili açıklaması hem Aristoteles'in ağır nesnelerin daha hızlı düştüğü görüşünü yıkmış hem de tüm nesnelerin aynı hızda düştüğüne dair yeni bir açıklamanın ortaya çıkmasına vesile olmuştur ve bu sebeple *Platonik* düşünce deneylerine örnek gösterilebilir (Brown, 2005, s. 43).

Düşünce deneylerine olan ilginin artması bunların epistemik statüsü ve değeriyle ilgili bazı şüpheli görüşlerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Konuyla ilgili temel epistemolojik zorluk, sadece hayali senaryolar üzerinde düşünerek gerçeklik hakkında nasıl bilgi sahibi olabileceğimizle ilgilidir. Bu soru düşünce deneyleriyle ilgili tartışmanın merkezinde yer alır ve yöneltilen diğer eleştirilere de kaynak teşkil eder. Düşünce deneylerine yönelik en somut eleştirilerden biri Pierre Duhem'den gelmiştir. Duhem, düşünce deneylerinin hiçbir zaman gerçek bir deneyin yerine geçemeyeceğini, güvenli olmadıklarını ve özellikle fizik eğitiminde kullanılmamaları gerektiğini savunur. Duhem'e göre düşünce deneylerinin en büyük eksikliği birçoğunun fiziksel ortamda gerçekleştirilememesi ve kesin sonuçlar verememesidir ve bu eksiklikler onlar hakkında bir tür güvenlik zafiyetinin oluşmasına yol açar (Duhem, 1954, s. 202). Bir zihin felsefecisi olan Daniel Dennett düşünce deneylerinden yola çıkarak birtakım sonuçlara varma

sürecini tanımlamak için, biraz da alaycı bir şekilde, *sezgi pompası* ifadesini kullanmıştır. Bu ifadeyi ilk kez John Searle'ün Çince odası düşünce deneyine yönelttiği itirazda kullanan Dennett'a (1980) göre eğlenceli ve bazen de öğretici olabilen düşünce deneyleri güvenilir bir bilgi kaynağı olmadığı gibi çoğu zaman da yanıltıcıdır. Ona göre başvurulması gereken asıl kaynak doğadan elde edilen ampirik deneydir ve düşünce deneylerine güvenmek bir anlamda önyargılarımıza güvenmekle eşdeğerdir (Dennett, 2013, ss. 7-18). Kathleen Wilkes (1988) ise özellikle zihin felsefesinde karşımıza çıkan düşünce deneylerinin bir dizi soruna yol açtığını iddia eder. Ona göre, düşünce deneylerinin çoğu bize ilgili olduğu konunun arka planı hakkında yeterince bilgi vermemektedir. Ayrıca, bir kişiye sezgisel olarak doğru gelen bir şey başkası tarafından açıkça yanlış kabul edilebilir. Wilkes'in yönelttiği en önemli eleştirilerden biri de düşünce deneylerinin bizi gerçek dünyadan uzaklaştırması ve gerçeklikle bağımızın kopmasına yol açmasıdır. Bu edebiyat için belki iyidir ancak felsefe söz konusu olduğunda hayali senaryolardan bir sonuç çıkarmak sakıncalı durumların ortaya çıkmasına sebep olabilir (Brown, 2005, s. 29). Bunlara dayanarak Wilkes, felsefenin bilim kurgu veya fantezi yerine bilim gerçeğini kullanmasının en güvenilir yol olduğunu söyler (Wilkes, 1988, s. 1).

2. İslam Felsefesinde Kullanılan Düşünce Deneyleri ve İşlevleri

İslam felsefesinde düşünce deneyine karşılık gelen Arapça bir terim ya da ifade bulunmaz. Buna rağmen düşünce deneylerinin İslam filozoflarının hayal güçlerini ele geçirdiğini ve bu tür deneylerin önemli bir örnek ve analiz topluluğunu geride bıraktığı söylenebilir (McGinnis, 2018, s. 1). Adamson'a göre, İslam dünyasında yaşayan düşünürler 'sema yok olsaydı, zaman akmaya devam eder miydi?', 'Varoluş özden ayrı bir şey ise bu durum varlığın bizatihi var olması gerektiği anlamına mı gelir?', 'Tanrı, evinizdeki yardımcıyı, eve döndüğünüzde kitaplarınıza pislediğini görebileceğiniz bir ata dönüştürebilir mi?' gibi sorular üzerinden düşünce deneyleri tasarlamaktan keyif almışlardır (Adamson, 2016). Bu dönemde yaşayan filozoflar düşünce deneylerini somut olarak kullanmanın yanı sıra bunların yarar ve zararlarını da tartışarak ilgili literatüre önemli katkılarda bulunmuştur. Bu başlıkta amacım İslam felsefesinde kullanılan düşünce deneylerinin eksiksiz bir listesini sunmak değildir. Amacım İbn Sînâ (980-137), İbn-i Heysem (965-1040) ve Gazzâlî (1058-1111) gibi önemli şahsiyetlerin verdiği örnekler

üzerinde durarak İslam felsefesinde düşünce deneylerinin kullanımıyla ilgili genel bir değerlendirme yapmaktır.

İslam felsefesinde sıkça rastlanan simgesel veya alegorik anlatım tarzının Hay b. Yakzan isimli eser ile başladığı düşünülmektedir. “İbn Sînâ’nın başlattığı ve İbn Tufeyl, Şehabeddin es Sühreverdi gibi filozofların sürdürdüğü hikâye türünde felsefi eser verme geleneği, sistematik felsefe öğretilerinin sembolik bir dille ifade edilerek daha iyi kavranmasını temin maksadı taşır.” (Kutluer & Katipoğlu, 1997). Üç ismin de Hay b. Yakzan başlığıyla kaleme aldığı eserlerin ortak özelliği bir tür hakikat arayışını konu edinmeleridir. Bu arayış Hay b. Yakzan isimli ana karakterin bireysel serüveni üzerinden anlatılır. Öyküyü yazan kişi kendini Hayy ile özdeşleştirerek kendi düşüncelerini Hayy’ın ulaştığı sonuçlar olarak sunmaktadır. Buna göre kişi gerekli teorik ve pratik şartları yerine getirdiği takdirde Tanrı, evren ve insana dair hakikatlere ulaşabilecektir. Bu yönüyle Hay b. Yakzan tamamen kurgusal bir hikâyedir ancak hikâyede ele alınan konular herhangi bir kurgusallık ya da sembolizm barındırmaz (Türker, 2009, s. 196). Soyut felsefi meselelerin somut kişiler, olaylar ve nesneler üzerinden ele alındığı eserde ilerleme somuttan soyuta doğru gerçekleştiği için okuyucunun bahsi geçen teorik meseleleri kavraması da kolaylaşmaktadır. Felsefenin çetrefilli sorularına cevap aranan bir eser olan Hay b. Yakzan’da karşımıza çıkan hayali senaryo ‘düşüncede gerçekleştiği’ ve ‘bir anlatı formuna sahip olduğu’ için İslam felsefesindeki düşünce deneylerinin başlangıcı olarak kabul edilebilir.

İslam filozofları düşünce deneylerini farklı amaçlar için kullanmışlardır. Bazı durumlarda amaç, hayali bir senaryonun tamamen teorik olan sonucunu daha somut bir hale getirmek ve bu sonucun açıkça kavranabilmesine yardımcı olmaktır. Bu amaca hizmet eden düşünce deneyleri sonuca yönelik gerçek kanıtların ayrılmaz bir parçası değildir. Diğer bazı durumlarda ise düşünce deneyleri argümanın tamamını oluşturması veya argüman için gerekli bir öncül oluşturmayı amaçlaması bakımından kanıtın ayrılmaz bir parçası olabilir. Ayrıca, düşünce deneyinin bir öncülü kanıtlamayı amaçladığı durumlarda bazı senaryoların en azından mümkün olduğu ve daha da önemlisi olgusal olabileceğini de gösterilebilir (McGinnis, 2018, s. 78).

Jon McGinnis, *Experimental thoughts on thought experiments in medieval Islam* (2018) isimli makalesinde İslam dünyasında görülen düşünce

deneylerini iki gruba ayırmıştır; ilkece gerçekleştirilmesi imkânsız olanlar ve pratikte gerçekleştirilmese bile en azından ilkece gerçekleştirilmesi mümkün olanlar. McGinnes ilkinde kurgusal düşünce deneyi adını verirken, gerçek durumların idealize edilmiş anlatımlarını içeren ikinci gruba ise idealize edilmiş düşünce deneyi adını vermiştir. Kurgusal düşünce deneyleri fiziksel olarak gerçekleştirilmesi imkânsız bir başlangıç varsayımından yola çıkar. Ancak, (İslam dünyasında) Tanrı gibi her şeye gücü yeten bir varlığın müdahalesiyle senaryo gerçekleşebilir. Çağdaş zihin felsefesinde çokça rastladığımız zombi dünyaları ve bölünüp tekrar birleşen insanlar kurgusal düşünce deneylerine örnektir ve bu tür düşünce deneyleri Orta çağda da neyin mümkün olduğu ve neyin mümkün olmadığına dair bir görüş oluşturmak adına tasarlanmıştır (McGinnis, 2018, s. 77). Bir ışık hüzmesine binmek, hareket eden trenleri veya şimşek çakmasını eş zamanlılıkla ilişkilendirmek ya da kütle çekimi açıklamak için serbest düşen bir asansörde yaşanan deneyim ile ilgili hayali bir senaryo oluşturmak da idealize edilmiş düşünce deneylerine örnektir. Bu tür örneklerle çağdaş dönemde Einstein'ın çalışmalarında sıkça rastlanmaktadır (McGinnis, 2018, s. 78). İdealize edilmiş düşünce deneyleri de kendi içinde mekanik bir aygıtı içerenler -ki bunlara mekanik düşünce deneyleri de denir- ve mekanik bir aygıtı içermeyenler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Mekanik düşünce deneyleri, söz konusu senaryoyu fiziksel dünyada gerçekleştirebileceğimiz ve istenildiği takdirde senaryoda geçen mekanik aygıtı inşa edebileceğimiz izlenimi uyandırmaktadır.

İslam dünyasının en bilinen düşünce deneyi örneklerinden biri Gazzâlî'ye aittir. Gazzâlî *Filozofların Tutarsızlığı* (1095) isimli eserinde tüm eylemlerimizin itici gücü olarak görülen yeter-sebep ilkesine bir eleştiri yöneltir. Bu ilkeye göre, gerçekleşen her olayın bir sebebi vardır; ayrıca, yeterli sebebi olmadıkça bir yargının doğruluğundan da bahsedilemez. Gazzâlî bu ilkenin bir iradeye sahip faillerin eylemleri söz konusu olduğunda geçerli olmayabileceğini iddia eder. Gazzâlî eylemlerimizin sebep-sonuç ilişkisi içerisinde oluştuğunu kabul etse de bu ilişkinin zorunlu olduğuna, yani determinizme, karşı çıkmıştır. Örneğin, ateşe dokunmak ile yanmak, yemek ile doymak, ilaç içmek ile iyileşmek arasında bir tür zorunluluk yoktur. Bu örnekler yalnızca Allah'ın, takdiri gereği, sebep ve sonucu art arda yarattığının göstergesidir. Yemek yemeden tokluğu yaratmak, ilaç içmeden şifa

vermek ve ateşe dokunan birini yakmamak Allah'ın kudreti dahilindedir (Pattabanoğlu, 2012, s. 152). İnsanlar, eylemleri söz konusu olduğunda, bu eylemleri gerçekleştirebilecek cüzi bir iradeye sahip olmalıdır (el-Gazzâlî, 2023, s. 157). Cüzi irade sayesinde insan eylemleri bir yönüyle kendilerine bir yönüyle de Allah'a bağlı olarak gerçekleşir. İnsanların sahip olduğu irade, eylemlerinin dayanağıdır. Gazzâlî irade kavramını biyolojik, psikolojik ve felsefi açıdan incelemiştir ve irade ona göre 'bir şeyi benzerinden ayırt etme özelliği taşıyan bir niteliktir' (el-Gazzâlî, 2023, s. 23). Ona göre tamamen ayırt edilemez iki alternatif ile karşı karşıya kaldığımızda, ayırt edici hiçbir unsur olmasa bile, sahip olduğumuz irade sayesinde birini diğerine tercih edebiliriz. Bu sonuca dair argümanın yer aldığı düşünce deneyi şu şekildedir:

Her bakımdan birbirine eşit iki hurma farz edelim, bunlar onu yemek isteyen kişinin önünde hazır olsun, ancak (o kişi) ikisine birlikte uzanmaktan aciz olsun. Şüphesiz ki adam bu (iki hurmadan) birisini, bir şeyi benzerinden ayırt etme özelliğine sahip olan bir nitelikle alacaktır. Sizin güzellik, yakınlık veya kolay elde etmek gibi zikrettiğiniz bu hususların (tahsis edici sebepler) yok olduğunu farz edelim, o zaman geriye almaktan başka bir imkân kalmayacaktır. Bu durumda siz iki hal ile karşı karşıya bulunursunuz; ya (kişinin maksatlarına izafetle eşitlik katıyen tasavvur edilemez) diyeceksiniz ki bu budalalıktır, ama farz edilmesi mümkündür. Ya da eğer eşitlik farz edilirse o (hurmaları) almak arzusu duyan kişi, süresiz kararsız kalacaktır, her iki hurmaya da bakacak, mücerret irade ve maksattan ayrı olan ihtiyar gücüyle, iki hurmanın birini alamayacaktır diyeceksiniz ama bu da muhaldır, batıl olduğu zaruri olarak bilinmektedir. Öyleyse ister görerek ister uzakta olsun, ihtiyari fiilin gerçekleşmesi için bir şeyi benzerinden ayırt eden özelliğe sahip bir niteliğin tespiti (kabul edilmesi) gerekmektedir. (el-Gazzâlî, 2023, s. 27).

Yukarıdaki örnekte Gazzâlî bir alternatifi diğerine tercih etmek için ayırt edici hiçbir unsurun bulunmadığı idealize edilmiş bir senaryoyu hayal etmemizi ister. Gazzâlî'ye göre bu senaryonun sadece düşüncede değil gerçek dünyada da var olması mümkündür. Bu mümkünlük, bir insanın yeterli sebebi olmadan bir hurmayı diğerine tercih etmesini de mümkün kılar. Ayırt edilemezlerle karşı karşıya kaldığında kişi sonsuza dek kararsız kalabilir ancak bu gerçek hayatla bağdaşmaz. Bu sebeple, insanlarda ayırt

edilemeyen şeyler arasında seçim yapmalarını sağlayacak bir niteliğin, yani cüzi iradenin bulunması gerekir. Gazzâlî'nin düşünce deneyi, idealize edilmiş bir düşünce deneyinin klasik örneklerindendir. Herhangi bir mekanik aygıtı içermediği gibi her şeye gücü yeten bir varlığın müdahalesine de gerek kalmadan fiziksel olarak gerçekleştirilebileceği izlenimini uyandırmaktadır.

İdealize edilmiş düşünce deneylerinden mekanik olanı ise genellikle doğa bilimlerindeki sorunlara uygulanmıştır. Bu türden düşünce deneylerine 10. yüzyılda optik bilimine olağanüstü katkılar sunan Müslüman optikçi İbnü'l Heysem'in çalışmalarında rastlamak mümkündür. "Matematik ve astronomiyle ilgili araştırmalarından önce optik alanında devrim sayılan çalışmalarıyla tanınan İbnü'l Heysem, İlk çağdan XVII. yüzyıla kadar optik tarihinin en önemli şahsiyeti olarak kabul edilir." (Topdemir, 2020). O, terminolojisini, ilkelerini, problemlerini ve metodolojisini belirleyerek optiği bir bilim dalı haline getiren ilk kişidir. Optik isimli eserinde, bu alanda başvurulan çeşitli ilkeleri ampirik olarak doğrulamak amacıyla çok sayıda deney yapmış ve bu deneyleri mümkün kılacak cihazların geliştirilmesine da ilham olmuştur (McGinnis, 2018, s. 87). Birçok durumda son derece hassas cihazların yapılmasını gerektiren bir dizi deney önermiş ve bunları öyle titiz bir şekilde anlatmıştır ki kullanılan bu cihazlar gerçekten ziyade bir idealizasyon olarak düşünülmüştür. McGinnes makalesinde, İbnü'l Heysem'in düşünce deneyini şöyle aktarır:

İbnü'l Heysem, kırılmayı ele alırken, çeşitli ortamların kırılma özelliklerini test etmeye yarayan bir cihazdan bahseder; bu cihazın parçalarından biri de camdan yapılmış nispeten büyük bir çeyrek küredir (örneğin, diyagramdaki ABCD gibi). Işık ışınlarının hava veya su gibi farklı bir ortamdan geçmeden önce çeyrek küreden geçmesine izin verilir. Özellikle makineyle üretilen cam eşyaların ortaya çıkmasından önceki dönemde cam işçiliğinin teknolojik durumu, İbnü'l-Heysem zamanında üretilen herhangi bir çeyrek kürenin, el yapımı cam eşyaların tipik özelliği olan küçük kabarcıklar veya çeşitli gerilme, kalıp, kesme veya pontil izleri gibi çeşitli kusurlardan arınmış olduğunu varsaymayı zorlaştırmaktadır. Ancak bu kusurlar deneylerin gözlemlenen sonuçlarını değiştirmiş olurdu. Benzer şekilde, cihazın İbnü'l Heysem'in iddia ettiği matematiksel olarak kesin sonuçları verebilmesi için, çeyrek kürenin iki düz yüzeyinin tam olarak dik ve eğimli yüzeyinin

de tam olarak dışbükey olması gerekir ki bunlar da yine o dönemin teknoloji göz önüne alındığında neredeyse imkânsız görünmektedir. (McGinnis, 2018, ss. 87-88).

Bazı yorumcular İbnü'l Heysem'in düşünce deneyini ampirik bir deneyin örneği olarak değerlendirmiştir. Ancak, McGinnes (2018) ve ünlü bilim tarihçisi A. Mark Smith'e (2015) göre anlatım, gerçekte sağlanamayacak bazı mükemmelliklerle dolu olduğundan aktarılan senaryoyu düşünce deneyi olarak kabul etmek en doğrusudur. Smith'e göre, İbnü'l Heysem, yansıma tartışmalarında geçen eşit açılar yasasını doğrulamak amacıyla kullanılan başka bir aygıtın özellikleri konusunda da benzer titiz taleplerde bulunmaktadır. İbnü'l Heysem'in hedeflenen sonuçları elde etmek için kullanılması gereken aygıtın hassaslığıyla ilgili görüşlerini Smith şu şekilde yorumlar:

Doğrusunu söylemek gerekirse, [aygıtın] gerçekte tarif edildiği gibi açıkça uygulanamaz olması göz önüne alındığında— tüm düzlemler mükemmel şekilde hizalanmış ve tüm ölçümler mükemmel şekilde yeniden üretilmiş- testin [İbnü'l -Heysem]'in zaten kabul ettiği şeyi, yani ışığın eşit açılarda yansıdığını doğrulamak için tasarladığı ayrıntılı bir düşünce deneyi olduğu anlaşılıyor. (Smith, 2015, s. 199).

Yukarıdaki yorumlara da dayanarak İbnü'l Heysem'in deneylerinden bazılarının mekanik bir aygıtı içeren idealize edilmiş düşünce deneylerinin örnekleri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Üçüncü ve son örneğimiz ise İslam dünyasında kurgusal düşünce deneylerinden biri olarak kabul edilen İbn Sinâ'nın boşlukta zorlamalı hareketin mümkün olmadığını göstermeye çalıştığı düşünce deneyidir. Boşluk meselesi Antik Yunan'da genellikle mekânın mahiyeti ve hareket konularıyla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Pythagorasçılar'a göre boşluk adeta sonsuz hava gibi bütün dünyaya yayılır. Onlara göre boşluk hava ile aynı şeydir ve bu sebeple boşluk vardır. Elea okulu temsilcilerinden olan Parmenides boşluğun hiçlikle özdeş olduğuna inanır. Ona göre varlık bir bütündür ve varlıklar arasında bir kesinti ya da boşluktan söz edilemez. Atomcu okulun temsilcilerinden olan Demokritos ve Leukippos'a göre ise alem atomlardan meydana gelmiştir ve atomların hareket etmek için boşluğa ihtiyacı vardır (Erdoğan, 2019, s. 95). Antik çağ geleneğine bağlı olarak boşluk, mekân ve hareket konularını bir arada ele alan İbn Sinâ boşluğun varlığını,

hareket üzerine yürüttüğü çalışmalardan yola çıkarak reddeder. İbn Sînâ *Fizik* 2.8.'de boşluk düşüncesini kabul edenlere yönelik itirazlarını açık bir şekilde dile getirmiştir. Ona göre boşluk birçok kişinin sandığı gibi “bir şey olmayan” değildir. “Zira boşluk kesinlikle “bir şey olmayan” olacak olsa, bu durumda bizimle onlar arasında bir tartışma olmayacaktır.” (İbn Sînâ, 2014, s. 156). ‘Şey’ kavramı ‘varlık’ kavramıyla yakından ilişkili olduğundan genellikle mevcut olan anlamına gelmektedir. Böylece, boşluğu ‘bir şey olmayan’ şeklinde ele aldığımızda aslında onun var olmadığını da kabul etmiş oluruz ve böylece İbn Sînâ’ya göre herhangi bir tartışmaya da gerek kalmaz (Macit, 2006, s. 279). İbn Sînâ boşluğun bir mekân olmadığını da boşlukta hareketin mümkün olmadığından yola çıkarak ispatlamaya çalışmıştır. Şöyle ki;

Boşlukta bir hareket ya da durağanlığın olması mümkün değildir.

Her mekânda bir hareket ve durağanlık bulunur.

Binaenaleyh, boşluk mekân değildir. (İbn Sînâ, 2014, s. 161).

İbn Sînâ *Fizik* adlı eserinin birinci kitabında üç ayrı hareket türünden bahseder: Birincisi doğal dairesel harekettir ve gök cisimlerinin hareketi buna örnektir. İkincisi, doğal doğrusal harekettir; toprak, su, hava ve ateş elementlerinin hareketi de bu türe örnektir. Üçüncüsü ise zorlamalı harekettir; ok veya fırlatılmış bir top mermisinin hareketi buna örnektir. İbn Sînâ'nın boşluğun imkansızlığını göstermek için tasarladığı düşünce deneyleri bu üç hareket türü üzerine yaptığı incelemesinde ortaya çıkmıştır (McGinnis, 2018, s. 82). Ona göre boşlukta hareket ya doğal ya da zorlamalı olabilir. Daha önce bahsedildiği üzere doğal hareket de kendi içinde doğrusal ve dögüsel olmak üzere ikiye ayrılır. O, boşlukta doğrusal ve dögüsel hareketin olamayacağını oldukça detaylı gerekçeler öne sürerek açıklamıştır (İbn Sînâ, 2014, ss. 161-165). Burada yalnızca boşlukta zorlamalı hareketin imkanının çürütülmesi üzerine kurguladığı düşünce deneyi ele alınacaktır.

İbn Sînâ düşünce deneyine ilk olarak boşluğun meydana gelmiş bir şey olduğunu varsaymakla başlar (İbn Sînâ, 2014, s. 156). Zorlamalı hareket türünde, örneğin bir okun atılmasında veya bir top mermisinin fırlatılmasında, başlangıçta hareketi mümkün kılan bir hareket ettirici bulunmalıdır. Senaryoya göre iki seçenek vardır: Hareket ettiricinin etki ettiği ok boşlukta ya durmadan sonsuza kadar hareket edecektir ya da bir noktada duracaktır (İbn Sînâ, 2014, s. 169). İbn Sînâ'ya göre, ok sonsuza kadar hareket

edemez çünkü sonlu bir etken tarafından hareket ettirilmiştir. Ona göre sonlu bir etken yalnızca sonlu bir harekete yol açabilir. İkinci olarak, ok belirli bir noktada dursa bu durumda da hareketin yokluğu ya özsel olarak ya da dışsal nedenlerden dolayı oka ait olmalıdır. Eğer hareketin yokluğu oka özsel olarak aitse o zaman hareket en başından itibaren imkânsız olacaktır çünkü özü en başta onun hareket etmesini engelleyecektir. Okun dışsal bir etkenden dolayı durması ise başta kabul ettiğimiz boşluk fikriyle çelişmektedir çünkü boşluk herhangi bir dışsal etkiden yoksun olmalıdır. İbn Sînâ böylece şu sonuca varır: ‘Açıktır ki; boşlukta hareketliden ayrık ya da onunla birlikte olan zorlamalı hareket yoktur.’ (İbn Sînâ, 2014, s. 170). Ona göre başlangıç varsayımını ve yardımcı öncülleri gerekli ve doğru kabul ettiğimizde saçma bir sonuç ortaya çıkıyorsa, ya da bir imkânsızlık vuku buluyorsa başlangıç varsayımı yani boşluğun varlığı fikri reddedilmelidir. İbni Sina *Fizik* isimli eserinde yukarıda bahsedilen her bir ihtimal üzerinde çok detaylı durmuş ve sonuçlarını açık bir şekilde göstermiştir. Ancak, her ihtimal bir okun ya da merminin boşlukta nasıl hareket edeceğini ya da duracağını hayal ettiğimiz varsayımsal bir senaryo içerir. Bu örnek İbn Sînâ’nın eserlerinde görülen düşünce deneylerinden yalnızca biridir ve onun düşünce deneylerini kullanım şekliyle ilgili bilgi vermek amacıyla kullanılır. Bir sonraki başlıkta ise İslam dünyasında kurgusal düşünce deneylerinin en bilinen örneği olan İbn Sînâ’nın uçan adamı ve bunun sonuçları detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

3. İbni Sina’nın Uçan Adam Düşünce Deneyi ve Bilincin Ontolojisine Dair Sonuçları

Nefsin varlığı, mahiyeti, tanımı ve bedenle olan ilişkisi ilk çağ felsefesinin temel meselelerindendir. İslam felsefesi geleneğinin ortaya çıktığı 8. yüzyılda, Platon’un ruh hakkındaki görüşlerini içeren *Phaidon*, *Timaios* ve *Politeia* diyaloglarının ve Aristoteles’in *De Anima* isimli eserinin Arapçaya çevrilmesiyle birlikte konu İslam filozoflarının da gündemine yerleşmiştir (Kutluer, 2020). İbn Sînâ ruh, nefis² ve ölümsüzlük gibi konularda Yunan

² İslam filozoflarının bazıları *ruh* ne *nefis* kavramları arasında bir yapmamış iki kavramı da birbirinin yerine kullanmıştır. İbn Sînâ’nın ruh ve nefis kavramlarını özdeş kabul ettiği bazı kaynaklar bulunsa da o çoğunlukla ikisi arasında bir ayrım yapmayı tercih etmiştir. Metin içinde kavram karışıklığına mahal vermemek adına burada iki kavram arasındaki farka kısaca değinilecektir. İbn Sînâ ruhu ‘latif bir cisim’ ve cismani bir cevher olarak tanımlar. Yukarıda bahsedildiği üzere nefis

felsefesinin kavramları ile İslam dininin temel ilkelerini sentezleyerek özgün fikirler öne sürmeyi başaran İslam filozoflarının başında gelir.

İslam felsefesi üzerinde önemli bir etkiye sahip olan Aristoteles ruhu tanımlarken *entelekheia* kavramına başvurmuştur. Aristoteles'in kendisi tarafından icat edildiği düşünülen *entelekheia* kavramı sözlükte 'tamamına veya ereğine ermiş faaliyet, tam gerçeklik, ereksel edimsellik' gibi anlamlara gelse de (Peters, 2004, s. 104) genellikle *yetkinlik* terimiyle karşılanır. Bu çerçevede Aristoteles *De Anima* adlı eserinde ruhu 'yaşama gücüne sahip doğal bir cismin birinci yetkinliği' olarak tanımlar (Aristoteles, 2021, s. 89). Buna göre, örneğin, 'balta gibi bir alet doğal bir cisim olsaydı, balta olmaklık onun varlığı ve dolayısıyla da ruhu olurdu.' (Aristoteles, 2021, s. 89). Bu anlamda ruh, canlıyı canlı kılan ve onu cansız olandan ayıran sebeptir. Her canlı türe görünümünü/formunu veren şey ruhtur. Form madde için ne ise ruh da beden için odur; burada beden maddeye ruh ise forma karşılık gelir. Aristoteles'in anlayışında ruh maddeye içkin bir form olarak kabul edildiğinden, bedenden tamamen ayrı bir cevher olduğu ileri sürülmemiştir. Ruhun bedenle birlikte yok olma fikrini eleştiren İslam filozofları, ruhun ölümsüzlüğü konusunda Aristoteles'ten ziyade, ruhu ezeli ve ebedi bir cevher olarak kabul eden Platon'un anlayışına daha yakındır (Kutluer, 2020).

Nefsi tanımlarken Aristotelesçi çerçeveye sadık kalan İbn Sinâ'ya göre nefis "canlılık fiillerini gerçekleştirmek üzere tabii organik cismin ilk kemâlidir." (Az, 2023, s. 1050; İbn Sinâ, 1959). Nefs bedeninin herhangi bir yerinde bulunmaz ve bu anlamda İbn Sinâ, Aristoteles'in bedene içkin olan ve bedeninin sureti olan ruh anlayışından ayrılır. Aristoteles'in aksine İbn Sinâ'da nefis bedeninin sureti değil, bedene sonradan dahil olan ve onun var olmasını sağlayan ilk yetkinliğidir (İbn Sinâ, 1959; Az, 2023, s. 1050). Nefs varlığını gerçekleştirmek için bedene ihtiyaç duysa da bir defa bunu kazandıktan sonra ölümsüzlüğe erişmektedir. Bu nokta İbn Sinâ'nın Aristoteles'ten ayrıldığı en temel noktadır. İbn Sinâ bu farklılığı, Aristoteles'in

'canlılık fiillerini gerçekleştirmek üzere tabii organik cismin ilk kemâlidir.' *Kanun fi't Tıb* adlı eserinde İbn Sinâ ruhun kalpte bulunduğunu, *Edviye'i Kalbiyye* isimli eserinde ise ruhun kalbin sol boşluğundan vücuda yayıldığını ve oradan organlara ulaştığını söyler. Bu anlamda ruh nefsanî güçleri organlara ileten bir yetidir. Beden ile nefis arsındaki ilişki ruh tarafından sağlanır. Buradan hareketle İbn Sinâ'da ruhun fiziksel yapıyla ilişkili olduğunu ve nefsanî güçlerin taşıyıcısı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. ... Konuyla bilgi ayrıntılı bilgi için bakınız: Taşçı Yıldırım, E. (2020). Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi, 11 (2): 671-692.

terminolojisinde yer almayan *vehm yetisi* kavramını psikoloji ile ilgili görüşlerine dahil ederek güçlendirmiş ve nefis konusunda özgün bir noktaya ulaşmayı başarmıştır.

Bir şeyi açıklamadan önce onun varlığının ispatlanması gerektiğine inanan İbn Sînâ nefsin bedenden ayrı bir gerçekliğinin bulunduğu görüşünü temellendirmek adına, yalnızca İslam felsefesini değil çağdaş zihin felsefesini de önemli oranda etkileyen uçan adam düşünce deneyini tasarlamıştır.³

Bu meselede, uyarma ve hatırlama yoluyla nefsin mevcudiyetini kanıtlamaya yönelik... Deriz ki: içimizden biri kendisini sanki (a) bütün olarak bir defada ve (b) kâmil bir şekilde (kamilen) yaratılmış, ancak (c) görmesi, harici şeyleri görmeye kapatılmış, (d) havanın basıncı -algılaması gereken bir mukavemetle hissettirmeyecek şekilde, havada ya da boşlukta duracak şekilde yaratılmış ve (e) organları birbirinden ayrılmış, dolayısıyla (organları) birbiriyle etkileşim halinde olmayacak veya birbirleriyle temas etmeyecek şekilde vehe-metsin (yetevehhem).

Bu durumda, kendi zatının varlığını (vücudu zatihi) şüpheye mahal bırakmayacak şekilde kanıtlayıp kanıtlamadığını düşünsün. Kendi zatının varlığını (li zâtihî mevcûdetün) kanıtlamada şüpheye düşmeyecektir, bununla birlikte, ne harici bir uzvunu ne bir dahili uzvunu ne kalbini ne bir dimağını ne de harici şeylerden herhangi bir şeyin varlığını onaylayamayacaktır. Aksine zatını/benliğini (zatihi), uzunluğunu, genişliğini ve derinliğini kanıtlamadan ispatlayacaktır. Bu durumdayken bir elini veya başka bir organını hayal etme (yetehayyele) imkânı olsaydı, kendi zatının/benliğinin (zatihi) bir cüz'ü olarak ya da kendi zatının bir şartı olarak (şartan fi zatihi) tahayyül etmeyecekti.

Sen kanıtlamanın, kanıtlanmayandan farklı olduğunu ve kendisiyle karar verilenin kendisiyle karar kılınmayandan farklı olduğunu biliyorsun. Dolayısıyla mevcudiyetini kanıtladığı zat/benlik kendisiyle aynı olmasıyla (hüve bi'aynihi) ona hastır/özeldir (hassiyе), onaylamadığı uzuvlarından ve cisminden farklıdır.

Öyleyse, dikkatli olan (mutenebbih) kişi, nefsin, mevcudiyetini, cismden (beden) farklı bir şey olduğunu -aslında bir cisimden farklı

³ İbn Sînâ uçan adam düşünce deneyini, aralarında bazı farklar bulunsa da eş-Şîfa: *Tabi'yyat /Kitâbun-Nefs* (1.1: V,7), *el-İşârât ve't-tenbîhat* (Nemat 3, Fasl 1-2) ve *Mu-bâbasât* olmak üzere üç eserinde ele almıştır.

olduğunu- bilme (arifun) imkanına sahiptir ve onun (zatının) bilincindedir (eenehu arifun bih müsteşirun lehu). Eğer ondan bihaber (zahilen anhu) olursa, dürtülmeye/uyarılmaya ihtiyacı vardır. (Az, 2023, s. 1052; İbn Sinâ, 1959)

İbn Sinâ'nın boşlukta uçan adamı duyuları vasıtasıyla herhangi bir bilgiye sahip olmayan ancak yine de kendi varlığının farkında olan hayali bir kişidir. İbn Sinâ bu hayali senaryo ile nefsin beden ile özdeş olmadığını ve ruhun gayri maddi bir cevher olduğunu göstermeye çalışmıştır. Uçan adam düşünce deneyinin argüman yapısı, daha anlaşılır olması için, Juhana Toivanen tarafından sadeleştirilerek aşağıdaki şekilde sunulmuştur:

(P1) Uçan adamın duyuları pasiftir.

(P2) Uçan adam bedeninin farkında değildir (P1'den).

(P3) Uçan adam varlığının/ruhunun farkındadır.

(P4) Uçan adamın farkında olduğu şey, farkında olmadığı şeyden farklıdır.

(C1) Ruh, bedenden farklıdır (P2, P3 ve P4'ten).

[(C2) Ruhun farkına varmak için bedene ihtiyaç yoktur (P1/P2 ve P3'ten).] (Toivanen, 2015, s. 68).

İlk öncül olan P1 argümanın temelini oluşturur ve bir varsayım olarak kabul edilir. İbn Sinâ'nın uçan adamı dış nesnelerin olmadığı, olsa bile duyular üzerinde herhangi bir etkisinin bulunmadığı ve böylece de duyularının tamamen pasif olduğu bir durumdadır (Toivanen, 2015, ss. 68-69). P2'ye göre, duyuların pasif olduğu bir durumda kişi herhangi bir duysal deneyim yaşayamaz, herhangi bir dış nesneyi ve onun niteliklerini de algılayamaz, dokunma duyusuyla da vücuduna dair hiçbir şey hissetmez. Daha önceden de herhangi bir deneyimi olmadığı için kendi bedenini de doğrudan algılayamaz. P3'e göre, dahili ve harici her türlü veriden münezzeh olan nefis kendi varlığının doğrudan ve apaçık olarak farkındadır. Diğer bir ifadeyle, nefis bedenden bağımsız olarak kendi varlığını idrak edebilir. İbn Sinâ bu öncül lehine daha ileri bir kanıt sunmaz. P4'e göre, öz farkındalığa sahip olan uçan adam hem kendi bedeninin hem de kendi dışında olan herhangi maddi bir varlığın bilgisine sahip değildir. Öz farkındalık, kendi dışımızdaki nesneleri algılayabilmemizin dayanak noktasıdır. Adamson'un ifadesiyle "bu durum şunu işaret eder; bir şeyi gördüğümde, hayal ettiğimde veya düşündüğümde şunu kavrarım ki bir şeyi gören, düşünen ve hayal eden şey

benim. Bunu haricindeki bilinç formları öz farkındalığı için başında varsayarlar.” (Adamson, 2016) Kendi nefsimizi algılamak bedenimize dair herhangi bir şeyi algılayamamamız nefis ve beden özdeş olmadığının göstergesidir. İbn Sînâ bu öncüllere dayanarak nefsin bedenle özdeş olmayan gayri maddi bir cevher olduğu sonucuna varır (C1). Buradan da yol açıp nefsin farkına varmak için bedene ihtiyacımız olmadığını da söyler (C2).

İbn Sînâ bedenimizin geçici olduğunu ve dıṣsal bir kaplamadan ibaret olduğunu belirtmek adına giysi metaforuna da başvurmuştur. İnsan, nasıl ki, üzerine giydiği bir giysiye alıştığında onu bedeninin bir parçası gibi hissediyorsa benzer şekilde bedenimiz de -ona çok alıştığımız için- zamanla ruhun bir parçası gibi algılanmaktadır. Ancak bu türden bir alışkanlık yanıltıcıdır (Durusoy, 1999). Giysisinin beden bir parçası olmadığı gibi beden de nefsin bir parçası değildir.

Günümüzde halen uçan adam düşünce deneyi üzerine yapılan tartışmalar devam etmektedir. 13. yüzyılın ilk yarısından önce söz konusu hayali senaryo orta çağ yazarları tarafından ruhun maddi olmadığını ve bedenden ayrı bir varlığa sahip olduğunu göstermek amacıyla kullanılmıştır. Bazı yazarlar bu düşünce deneyini yalnızca ruhun varlığına dair bir argüman olarak ele alırken bazıları da bunun ruhun doğasını da ortaya koyduğunu iddia etmişlerdir. Görüş ayrılığına rağmen uçan adamın ontolojik bir argüman olduğu tartışmasız bir şekilde kabul edilmiştir (Toivanen, 2015, s. 65). 13. Yüzyılın ikinci yarısından sonra ise Aquaspartalı Matthew (1240-1302) ve Vital du Four (1260-1327) isimli düşünürler uçan adamı epistemolojik bir argüman olarak kullanmaya başlamışlardır. Onlara göre boşlukta uçan adam ruhun herhangi bir duysal deneyim yaşamadan doğrudan kendisinin farkında olduğunu göstermek için kullanılan bir argüman olarak değerlendirilmelidir. Günümüzde yapılan tartışmalar ise bu ayrımla bağlantılı olarak ilerlemektedir. Eş deyişle; güncel tartışmalar uçan adamın salt ontolojik bir argüman olup olmadığı ve argümandan yola çıkarak ne tür epistemik çıkarımların yapılabileceğiyle ilgilidir. Ayrıca, uçan adam çağdaş zihin felsefesinde de sıkça adı geçen düşünce deneylerindendir ve özellikle düalist zihin teorilerini desteklemek amacıyla kullanılmıştır.

4. İbn Sînâ’da Düşünce Deneylerini Üreten Yeti: Vehm

Daha önce bahsedildiği üzere düşünce deneylerinin epistemik gücü, mantıksal özellikleri, içeriklerinin doğası ve uygulama alanlarıyla ilgili

herkesin üzerinde uzlaştığı ortak bir anlayış yoktur. Bu sebeple literatürde herhangi bir hayali senaryonun düşünce deneyi olup olmadığıyla ilgili tartışmalara rastlamak mümkündür. Bu bağlamda Aristoteles'in eserlerinde düşünce deneylerini kullanıp kullanmadığıyla ilgili çeşitli yorumlara rastlanmaktadır. Aristoteles doğa felsefesinde akıl yürütme veya hayal gücü yerine tutarlı bir şekilde hipotezlerden ve varsayımlardan bahseder (Kukkonen, 2014, s. 444). Kukkonen'e göre Aristoteles'in doğa felsefesiyle ilgili olarak tasarladığı varsayımsal senaryolar kural olarak varsayılmış şeylerdir, hayal edilmiş veya kurgulanmış şeyler değildir (Kukkonen, 2014, s. 450). Ayrıca Aristoteles varsayımsal senaryoların yapısı ve kullanımıyla ilgili herhangi bir görüş de belirtmemiştir. Aristoteles geleneğine dahil olan İbn Sinâ varsayımsal bir senaryoyu ortaya çıkaran psikolojik süreçleri açıklamaya çalışan ilk filozoftur. İbn Sinâ, düşünce deneylerine yönelik fikirlerini sistematik bir şekilde psikoloji ile ilgili görüşlerinin içinde ele almıştır ve bu yönüyle kendinden önceki filozoflardan ayrılmaktadır. Ayrıca, bu türden psikolojik eylemlerin doğayla ilgili çalışmalarımızda neden ve ne ölçüde kullanıldığına dair bilgiler vermeyi de amaçlamıştır (Kukkonen, 2014, s. 434). İbn Sinâ'nı görüşleri bu anlamda Aristoteles'in hipotezlerinden modern dönem düşünce deneylerine uzanan yolda önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir.

Aristoteles'in psikolojisi İslam filozoflarının ilgi gösterdikleri konuların başında gelir. İslam filozofları Aristoteles'in psikolojisini yalnızca öğrenmekle kalmamış onu kendi felsefelerine de uyarlamışlardır. Bu çerçevede Aristoteles'in 'hayal gücü' ya da 'muhayyile' anlamlarına karşılık gelen *phantasia* kavramı İslam filozofları tarafından 'iç duyular' olarak bilinen çeşitli algısal yetileri içerecek şekilde genişletilmiştir (Black, 1993, s. 219). Aristoteles'e göre, "Hayal gücü, basitçe duyumsama hareketinin kalıntısı, duyumun izidir. Bir duyulur hâzır olmaktan çıktığında ona ilişkin duyumun kalıntıları ruhta bulunur ve bunlar her istendiğinde bir hayal (*phantasma*) olarak huzura getirilebilirler." (Sev, 2019, s. 262). İşte bu işlemi gerçekleştiren yetiye Aristoteles hayal gücü yani *phantasia* adını verir. "Hayal gücünün işi, kabaca, cansız duyum kalıntılarını canlandırıp sahte duyumlar üretmektir." (Sev, 2019, s. 262). İbn Sinâ bu noktada Aristoteles'in *phantasia* kavramının genişletilmesiyle oluşan iç duyulara ilişkin en detaylı açıklamalardan birini sunan İslam filozofudur.

İbn Sînâ'ya göre düşünce deneyleri üzerine yapılan teorik sorgulamalar psikolojinin alanına dahil edilmelidir. Onun üzerinde durduğu temel soru şudur: Düşünce deneylerinde kullanılan öncüllerin kaynağı nedir? Diğer bir ifadeyle; bu öncülleri hangi ruh yetisi üretir? İbn Sînâ ilk olarak zekâ ve hayal gücü üzerinde durur. Eğer bu öncüller zekâ tarafından üretilmiş olsaydı bu durumda fiziksel koşulların yalnızca belirli doğa yasaları ve değişmezlik çerçevesinde idealleştirilmesi gerekirdi (Kukkonen, 2014, s. 446). Eğer bu öncüllerin kaynağı hayal gücü olsaydı bu durumda da düşünce deneylerindeki içeriğin fiziksel şeylerle bağlantı kurarak dünyaya dair daha derin bir içgörü sağladığına dair hiçbir güvencemiz olmayacaktı. O halde, zekâ bunları ortaya çıkarmak için çok sınırlı hayal gücü ise ziyadesiyle serbesttir. İbn Sînâ'ya göre, düşünce deneylerinin kaynağı, tam bir İngilizce karşılığı bulunmayan ancak genellikle *tahmin yetisi* (*estimative faculty*) olarak çevrilen ve içsel, duyuşal bir yeti anlamına gelen *vehm*'dir. İbn Sînâ vehm yetisini Aristoteles'in *phantasia* kavramının detaylandırılmasıyla ortaya çıkan iç duylara dahil bir yeti olarak kabul eder. Vehm, ona göre, insanlarda hayal gücü ile akıl arasında bulunan bir araçtır ve dünyevi ayrıntıların ele alınmasından sorumlu bir yetidir (Kukkonen, 2014, s. 447). İnsanlar sahip olduğu bu yeti sayesinde bir yandan hayal gücünün keyfi karakterinden diğer yandan ise aklın mutlak kesinliğinden uzak durarak doğadaki anlamı ortaya çıkarabilir (Kukkonen, 2014, s. 447). Doğanın sınırlarını araştırırken vehm yetisine başvurmak, akıl ve hayal gücüne başvurmaktan daha doğru bir başlangıç noktasıdır. İbn Sînâ, böylece, Aristoteles'in 'hipotez kurma' dediği durumları vehm yetisiyle bağlantılı olarak ele almıştır ve varsayımsal senaryoların kabul veya reddedilmesinden sorumlu olan yetinin vehm olduğunu belirtmiştir (Kukkonen, 2014, s. 450).

"Sözlükte 'kuruntu, zan, tahmin; içe doğan şey' anlamındaki vehm (çoğulu evham) bilgi değeri açısından 'iki önermeden tercihe uzak ve iki kanatın daha zayıf olanı, gelecekle ilgili zan, tahmin ve hayal' manasında kullanılır." (Durusoy, 2012). Bu çerçevede doğruya daha yakın önermeleri nitelemek için zan kullanılırken daha uzak olanları nitelemek için ise vehm tercih edilir. "İbn Sînâ'da vehm kavramı, dış duylarca algılanamayan birtakım bilgileri kavrayan veya sezen yargı gücünü ifade etmektedir." (Durusoy, 2012). Bu yargılarla ilgili en sık verilen örnek; koyunun, kurt ona henüz zarar vermemiş olsa dahi, zarar verebileceğini sezerek, ondan korkup kaçmasıdır

(İbn Sinâ, 2021, s. 111). Bu haliyle vehm gücü hem insanın hem de hayvanın fitratında bulunan bir güçtür. İbn Sinâ eserlerinde vehm kavramını çok çeşitli bağlamlarda kullanmıştır; örneğin mantıkla ilgili eserlerinde öncüllerin epistemik olarak sınıflandırılmasında, bilimlerin tasnifi ile ilgili tartışmalarda ve vehmin olumsuz etkilerine değindiği din ve kehanet ile ilgili tartışmalarda bu kavrama sıkça rastlamak mümkündür. Ayrıca, hayvanların algısını ve farkındalığını açıklarken, etik ilkelerin epistemik statüsü hakkında bilgi verirken ve kurgusal fikirlerin oluşumundan bahsederken de vehm kavramına başvurmuştur (Black, 1993, s. 219).

İbn Sinâ'nın felsefesinde önemli bir yere sahip olan nefis nazariyesine göre, nefis ve beden birleşiminden meydana gelen insanın iki temel yeteneği ya da gücü bulunmaktadır. Bunlardan ilki sadece bilmeye ilgili olan bilme gücü, ikincisi ise hem bilme hem de yapmakla ilgili olan ameli akıl gücüdür (Durusoy, 2005, s. 125). Ameli

akıl güçleri iç ve dış duyular olmak üzere ikiye ayrılır. Dış duyular dokunma, tatma, koklama, işitme ve görmedir. İç duyular ise dış duyulardan gelen duyuları birleştiren sağ duyu (*common sense*), bu duyuları saklayan hatırlama (*retentive*), bunlardan yeni duyum nesneleri üreten sentezlenmiş hayal gücü (*compositive imaginations*) ve bu duyuları tikel olarak değerlendiren vehm'dir (*estimative faculty*). Buna göre, vehm, insanlarda ve daha üst düzey hayvanlarda bulunan beş içsel, algısal yetiden biridir. Vehm, aynı zamanda, duyularla algılanan belirli şeyler içindeki duyusal olmayan özelliklerin veya niyetlerin (tekil ma'nâ) algılanmasını da sağlar. Örneğin, koyunlar kurttaki vahşiliği fark ederler. Kendi başına duyusal bir şey olmayan vahşilik, kurdun keskin dişleri, pençeleri ve yaydığı etçil koku gibi duyusal özelliklerinde kendini göstermektedir (İbn Sinâ, 2021, s. 111). Buradan yola çıkarak vehm'in beş duyumuz vasıtasıyla elde edilen duyumların üzerinde bir eylem gerçekleştiren iç duyumlara dahil bir yeti olduğunu söyleyebiliriz. Nesneler hakkında olmasına rağmen tam olarak beş duyu ile kazanılmayan yargılar vehm gücüne aittir ve bu sayede nesnedeki *mana* ortaya çıkar. İnsan dışındaki hayvanlarda vehm en yüksek işlevli psikolojik güçtür. Bu sebeple vehm zekâdan daha az, ama aynı zamanda salt hayal gücünden de daha fazla bir şeydir. Bu yeti hayvanların çevreleriyle daha doğru bir şekilde etkileşime girmelerini sağlar. İbn Sinâ'ya göre, sadece hayvanlarda değil, insanlarda da

günlük etkileşimlerimizin çoğunu yönetmemizi sağlayan şey bu yetidir (McGinnis, 2018, s. 79).

İnsanlar vehm yetisi sayesinde tikel kavramları algılayabilirler. Buna göre vehm gücünün yargıları a) tekil yargılardır, b) duyu algılarına ilişkindir ve c) yargı verildiği sırada duyular tarafından algılanmayıp daha sonra duyularca doğrulanabilecek yargılardır (İbn Sînâ, 2021, s. 111). Duyularımızla algıladığımız nesnelere ilişkin bilginin oluşmasında dört aşama bulunur. Bunlardan ilki herhangi bir nesnenin beş duyumuz vasıtasıyla duyulanmasına karşılık gelir. Bu aşamada nesneden yola çıkılarak herhangi bir soyutlama yapılmaz, yani özne aktif olarak sürece dahil olmaz, duyularından gelen veriyi pasif olarak alan konumundadır. İkinci aşama; beş duyumuz tarafından algılanan nesnenin, maddeden ayrı olarak hayalimizde canlandığı aşamadır. Bu aşama maddenin en, boy, mekân, durum gibi özelliklerinin algılandığı aşama olarak bilinir. Bilmenin üçüncü aşaması vehm gücüne aittir. Tikel bir soyutlamanın yapıldığı bu aşamada maddeye ait olan mana ortaya çıkmaktadır. Bu aşamada nesneler hakkında olsa da yalnızca duyularla algılanamayan manaya ulaşırız. “İbn Sînâ, duyular vasıtasıyla hayalde saklanan nesnenin tikel bilgisine ‘suret’, belleme ve hatırlama gücünde saklanan vehm’in tikel yargısına ise mana adını verir.” (Durusoy, 2005, s. 127). Dördüncü aşama en üst ve en soyut aşama olarak bilinen akli aşamadır. Burada bilginin konusu olan suret, maddeden ve ona ilişkin olan her şeyden soyutlanmıştır. “Bu açıklamalardan, İbn Sînâ’nın yargılarımızı -tabii ki buna bağlı olarak da bilgilerimizi- hissi, hayali, vehmi ve akli olarak dörde ayırdığını söyleyebiliriz.” (Durusoy, 2005, s. 128). “Şu hâlde, İbn Sînâ’ya göre, kaynağını gerek duyulardan gerekse duyu dışından alsın, bizim temelde biri ‘vehmi’ diğeri ‘akli’ olmak üzere iki yargı gücümüz bulunmaktadır.” (Durusoy, 2005, s. 128).

İbn Sînâ’ya göre vehmin ulaştığı yargıların ise üç kaynağı vardır: Bunlardan ilki ilahi rahmetten gelen ilhamdır. Bizler bu ilham sayesinde neyin yararlı neyin zararlı olduğunu bilir ve buna göre davranırız. Doğada sıkça şahit olduğumuz gibi zayıf hayvanlar kendilerinden daha güçlü olan yırtıcılardan bu ilham sebebiyle kaçarlar. İkinci kaynak, vehm gücünün duyular vasıtasıyla elde edemediğimiz bir anlama ulaşmasıdır. Buna göre daha önce yaşadığımız bir deneyimden çıkardığımız anlama, o deneyime benzer başka bir deneyim yaşadığımızda da ulaşırız. Üçüncüsü ise benzetme ya da

teşbihtir. Çoğu durumda suret ve mana bir aradadır. Ancak bazı durumlarda mana suretin içinde bulunmayabilir. Vehm gücü suretten yola çıkarak onun hakkında bir yargıya ulaşır (Durusoy, 2005, s. 129). “Şu hâlde bizim duyularla kavradığımız nesneler konusunda ayırma ve birleştirme (tefsil-terkib) işi demek olan yargıyı yapan iki temel gücümüz bulunmaktadır; akıl ve vehm. İbn Sînâ'ya göre akıl bu işi yaparken karşımıza ‘düşünme gücü’ vehm yaparken ‘mütehayyile’ yani ‘hayal kurma gücü’ olarak çıkmaktadır.” (Durusoy, 2005, s. 129).

Sonuç

Felsefe, fizik, tarih, matematik, biyoloji ve ekonomi gibi alanlarda örneklerine sıkça rastladığımız düşünce deneyleri bir teoriyi desteklemek ya da çürütmek amacıyla kullanılan varsayımsal senaryolardır. İzlerini Pre-Sokratiklere kadar geri götürebileceğimiz düşünce deneyleri İbn Sînâ, İbn-ül Heysem ve Gazzâlî gibi İslam filozofları tarafından da kullanılmıştır. İslam filozofları düşünce deneylerini somut olarak kullanmanın yanı sıra bunların yarar ve zararlarını da tartışarak ilgili literatüre önemli katkılarda bulunmuştur. Bu noktada İbn Sînâ'ya ayrı bir parantez açmak gerekir. İbn Sînâ, düşünce deneylerine yönelik fikirlerini sistematik bir şekilde psikoloji ile ilgili görüşlerinin içinde ele almıştır ve bu yönüyle kendinden önceki filozoflardan ayrılmaktadır. Ayrıca, bu türden psikolojik eylemlerin doğayla ilgili çalışmalarımızda neden ve ne ölçüde kullanıldığına dair bilgiler vermeyi de amaçlamıştır (Kukkonen, 2014, s. 434). İbn Sînâ'nın görüşleri bu anlamda Aristoteles'in hipotezlerinden modern dönem düşünce deneylerine uzanan yolda önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir.

Aristoteles'in ‘hayal gücü’ ya da ‘muhayyile’ anlamlarına karşılık gelen *phantasia* kavramı İslam filozofları tarafından ‘iç duyular’ olarak bilinen çeşitli algısal yetileri içerecek şekilde genişletilmiştir İbn Sînâ içsel duyular listesine, çeşitli bağlamlarda kullanılan, vehm kavramını da dahil etmiş ve düşünce deneylerinin oluşumunu bu yetiye dayandırmıştır. Vehm, ona göre, insanlarda hayal gücü ile akıl arasında bulunan bir araçtır ve dünyevi ayrıntıların ele alınmasından sorumlu bir yetidir. İnsanlar sahip olduğu bu yeti sayesinde bir yandan hayal gücünün keyfi karakterinden diğer yandan ise aklın mutlak kesinliğinden uzak durarak doğadaki anlamı ortaya çıkarabilir. Doğanın sınırlarını araştırırken vehm yetisine başvurmak, akıl ve hayal gücüne başvurmaktan daha doğru bir başlangıç noktasıdır. Vehm yetisi

sayesinde ulaşılan yargılar, tikel yargılardır, duyu verilerine ilişkindir ve yalnızca duyu verilerinden yola çıkarak algılanamayan ancak duyularla doğrulanabilen bir yapıdadır.

Sonuç olarak, İbn Sînâ'nın psikolojisinde, felsefecilerin, matematikçilerin ve teorik fizikçilerin dünyanın idealize edilmiş bir resmini oluşturmalarını sağlayan şey vehm yetisidir. Bu bağlamda vehm yetisi gerçek fiziksel olanaklarla ilgili bir kılavuz görevi görür. Yine de vehm yetisinde bulunan şey ile dünyada ayrı olarak var olan şeyler arasında dikkatli bir ayırım yapmak gerekir. İbn Sînâ'ya göre, hayal edilen imkânlardan fiilen var olana doğru hareket etmek isteniyorsa, vehm yetisinin varsaydığı şeyin dünyada bir gösteriminin olması veya gerçek bir örneğinin sunulması gerekir. Böylece vehm yetisi İbn Sînâ'ya düşünce deneyleri için psikolojik bir temel sağlar.

Kaynaklar

- Adamson, P. (2016). What can Avicenna teach us about the mind-body problem. *Aeon*. <https://aeon.co/ideas/what-can-avicenna-teach-us-about-the-mind-body-problem>
- Aristoteles. (2021). *Rub Üzerine*. Pinhan Yayınları.
- Ateş, M. E. (2015). Bilimlerde Düşünce Deneyleri. *Mediterranean Journal of Humanities*, 1, 125-138.
- Az, M. A. (2023). İbn Sînâ'nın Uçan Adam Nazariyesi Bağlamında Nefsin Benlik Bilinci. *Eskiye*, 51, 1045-1073.
- Bağcı, S. (2006). Düşünce Deneyleri. İçinde *Felsefe Ansiklopedisi* (C. 4, ss. 829-833). Etabil Yayınları.
- Black, D. L. (1993). Estimation (Wahm) in Avicenna: The Logical and Psychological Dimensions. *Dialogue*, 32, 219-258.
- Brown, J. R. (2005). *The Laboratory of The Mind: Thought Experiment in the Natural Sciences*. Routledge.

- Brown, J. R., & Fehige, Y. (2023). Thought Experiment. İçinde *The Stanford Encyclopedia*. <https://plato.stanford.edu/entries/thought-experiment/>
- Dennett, D. C. (2013). *Intuition Pumps and Other Tools For Thinking*. W.W Norton & Company.
- Duhem, P. (1954). *The Aim and Structure of Physical Theory*. Princeton Press.
- Durusoy, A. (1999). İbn Sinâ. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sina#2-felsefesi>
- Durusoy, A. (2005). İbn Sinâ'da Vehim Kavramı ve İslam Felsefesinin Diyalektiği. *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(28), 125-141.
- Durusoy, A. (2012). Vehim. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vehim--felsefe>
- el-Gazzâlî. (2023). *Tehâfütü'l Felâsife*. Klasik Yayınları.
- Erdoğan, Ö. F. (2019). Fârâbî ve İbn Sinâ Felsefesinde Boşluk/ Halâ Kavramı. *Journal of Islamic Research*, 1(30), 92-111.
- Fraппier, M., Meynell, L., & Beown, J. R. (2013). *Thought Experiments in Philosophy, Science, and the Arts*. Routledge.
- Gendler, T. S. (2000). *Thought Experiment: On the Powers and Limits of Imaginary Cases*. Garland Press.
- Ierodiakonou, K. (2018). The Triple Life of Ancient Thought Experiments. İçinde *The Routledge Companion to Thought Experiments* (ss. 31-43). Routledge.
- İbn Sinâ. (1959). *Avicenna's De Anima: Being the Psychological Part of Kitâb al-Shifâ*. University of Durham.
- İbn Sinâ. (2014). *Kitâbu's-şifâ Fizik I* (C. 1). Litera Yayıncılık.
- İbn Sinâ. (2021). *İşaretler ve Tenbihler (el-İşârât ve't-tenbihât)*. Litera Yayıncılık.
- Koyré, A. (1968). *Metaphysics and Measurement*. Chapman and Hall.
- Kuhn, T. S. (1977). A Function for Thought Experiments. İçinde *The Essential Tension* (ss. 240-265). University of Chicago Press.
- Kukkonen, T. (2014). Ibn Sinâ and the Early History of Thought Experiments. *Journal of The History of Philosophy*, 3(52), 433-459.
- Kutluer, İ. (2020). İlmü'n Nefs. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilmun-nefs>

- Kutluer, İ., & Katipoğlu, H. (1997). Hay B. Yakzân. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hay-b-yakzan>
- Macit, M. (2006). *İbn Sînâ'da Doğa Felsefesi ve Meşşâî Gelenekteki Yeri*. Litera Yayınları.
- McGinnis, J. (2018). Experimental Thought on Thought Experiments in Medieval Islam. İçinde *The Routledge Companion To Thought Experiments* (ss. 77-91). Routledge.
- Miščević, N. (1992). Mental Models and Thought Experiments. *International Studies in the Philosophy of Science*, 6, 215-226.
- Nersessian, N. (1993). In the Theoretician's Laboratory: Thought Experimenting as Mental Modeling. *Proceedings of the Philosophy of Science Association*, 2, 291-301.
- Pattabanoğlu, F. Z. (2012). Âmirî ve Gazzâlî'de İrade Hürriyeti. *Dört Öge*, 2(1), 133-157.
- Peters, F. E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. Paradigma Yayıncılık.
- Rescher, N. (2005). *What If?: Thought Experimentation in Philosophy*. Transaction Publishers.
- Sev, Y. G. (2019). Aristoteles'te Ortak Duyu ve Hayal Gücünün Birliği Üzerine. *Metazihin: Yapay Zekâ ve Zihin Felsefesi Dergisi*, 2(2), 255-265.
- Smith, A. M. (2015). *From Sight to Light: The Passage from Ancient to Modern Optics*. University of Chicago Press.
- Stuart, M. T. (2023). Thought Experiment. *The Palgreva Encyclopedia of the Possible*. https://www.researchgate.net/publication/367442030_Thought_Experiments
- Toivanen, J. (2015). Fate of the Flying Man: Medieval Reception of Avicenna's Thought Experiment. *Oxford Studies in Medieval Philosophy*, 3, 64-98.
- Topdemir, H. G. (2020). İbnü'l-Heysem. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-heysem>
- Türker, Ö. (2009). Hayy b. Yakzan: İnsanlık Adasında Yalnız Bir Hakikat Yolcusu. *Sosyoloji Dergisi*, 1(3), 195-204.
- Wilkes, K. V. (1988). *Real People: Philosophy of Mind Without Thought Experiment*. Oxford University Press.

Öz: Felsefi ve bilimsel söylemin önemli bir parçası haline gelen düşünce deneylerinin doğası ve işlevi son yıllarda yalnızca felsefecilerin değil bilim tarihçilerinin, bilişsel bilimcilerin ve psikologların da büyük bir ilgiyle araştırdıkları konuların başında gelir. İzlerini Pre-Sokratiklere kadar sürebileceğimiz düşünce deneylerine orta çağda özellikle teoloji ve doğa felsefesi gibi alanlarda sıkça rastlanmaktadır. İslam dünyasında İbn Sinâ, İbn-ül Heysem ve Gazzâlî gibi önemli şahsiyetlerin tasarladığı hayali senaryolar dönemin düşünce deneylerini kullanım tarzıyla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. İbn Sinâ düşünce deneylerinin psikolojik alt yapısını açıklamaya çalışan ilk filozoftur. Üzerinde durduğu temel soru şudur: Düşünce deneylerinde kullanılan öncüllerin kaynağı nedir? İbn Sinâ'ya göre, düşünce deneylerinin kaynağı tam bir İngilizce karşılığı bulunmayan ancak genellikle tahmin yetisi (estimative faculty) olarak çevrilen ve içsel, duyuşsal bir yeti anlamına gelen vehm'dir. Bu makalede amacım, İbn Sinâ'nın düşünce deneylerinin psikolojik alt yapısını oluştururken tanıttığı vehm yetisi üzerinde durarak bu yetinin düşünce deneylerinin oluşumunda oynadığı rolü gözler önüne sermektir.

Anahtar Kelimeler: Düşünce deneyleri, İslam felsefesi, İbn Sinâ, vehm yetisi, uçan adam.

